

Б. Н. ЕЛЬЦИН атындагы
КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

10.22.648 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда

УДК 811.112.2:811.512.154 (043.3)

Узбекова Самара Муратбековна

**Немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн
типологиясы (кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр менен синхрондук
салыштыруу)**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана
салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн
изденип жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин немис тили кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи Кадыркулова Фатима Дункановна, К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин немис тили кафедрасынын профессору, филология илимдеринин кандидаты

Расмий оппоненттер **Дербишева Замира Касымбековна** филология илимдеринин доктору, Кыргыз-Турк Манас университетинин чыгыш тилдер бөлүмүнүн профессору.

Тургунова Гульмира Амантаевна филология илимдеринин кандидаты, доцент, Кыргызстан Эл аралык университетинин лингвистика кафедрасынын башчысы.

Жетектөөчү мекеме И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Ш. Кадырова атындагы дүйнөлүк тилдер жана эл аралык мамилелер институтунун немис тили кафедрасы

Диссертациялык иш 2024-жылдын 26-апрелинде саат 15.00дө Ош мамлекеттик университети жана Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине караштуу филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн К 10.22.648 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: Бишкек шаары, Киев көч., 44. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/102-nue-ms2-yib>

Диссертация менен Ош мамлекеттик университетинин (723500, Ош ш., Ленин көч., 333) жана Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Бишкек шаары, Киев көч., 44.) китепканаларынан, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын сайтынан (<https://vak.kg/>) таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын 22-мартында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, филология илимдеринин кандидаты, доцент

Ибраимова Г. О.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Акыркы мезгилдерде лингвистикада тилдердин салыштырма-типологиялык анализине байланышкан изилдөөлөрдүн саны кеңейип бара жатат. Себеби тилдерди салыштыруу менен жалпы тилдик универсалийлерди аныктап алууга шарт түзөт. Дүйнө тилдеринин ичинен көбүнчө тектеш тилдерди салыштыруу боюнча изилдөө иштери арбын. Ал тилдердеги окшоштук жана айырмачылыктарды белгилөө менен тектештикти аныктап, тилдин тарыхы менен элдин тарыхын байланыштыруу мүмкүнчүлүгү жаралат. Ал эми тектеш эмес тилдерди салыштырууда бир аз татаалдыктар жаралып, тилдик универсалийлерди белгилөө өзгөчө маселени жаратат.

Кыргыз жана немис тилдериндеги сүйлөмдөрдүн жалпы белгилери структура жана семантикасынан байкалат. Эки тилде тең өздүк, жактуу, жаксыз, белгилүү жактуу, жалпуу жактуу, ж.б. сүйлөм типтери бар. Айырмаланган өзгөчөлүктөр формалдык-структуралык катыштарда кездешет, б.а. аталган сүйлөмдөр немис жана кыргыз тилдеринде сүйлөмдөрдүн формалык түзүлүшү боюнча айырмаланат.

Бул диссертациялык изилдөө азыркы кыргыз жана немис тилдериндеги элементардык сүйлөм маселесине арналган. Изилдөөчү тарабынан аталган маселе боюнча герман жана түрк тилдериндеги элементардык сүйлөмдөр маселесине арналган илимий изилдөөлөр серепке алынып, өзгөчө салыштырма аспектидеги лингвистикалык иликтөөлөр каралды. Бирок биз караган бардык эмгектерде элементардык сүйлөмдүн синтаксистик системасы терең каралган эмес.

Диссертациялык иште элементардык сүйлөмдөрдүн классификацияланыш принциби, андагы сүйлөм мүчөлөрүнүн синтаксистик функцияларынын, синтаксистик принциптеринин изилдениши тектеш эмес эки тилде, немис жана кыргыз тилдеринде, кандайдыр бир деңгээлде илимий ордун таба алат.

Немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдү салыштырып изилдөөнүн актуалдуулугун төмөнкүлөр шарттайт.

Биринчиден, өз ара карым-катыштагы, ар бири өтө кылдат анализди талап кылган көптөгөн теориялык маселелер талдоого алынат. Экинчи жагынан, немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдүн моделдери салыштырма планда толук изилденип бүтө элек.

Теманын илим-изилдөө мекемелеринин пландары жана программалары менен байланышы. Илимий иштин темасы К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин немис тили кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына дал келет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдүн негизги структура-семантикалык

түрлөрүн салыштыруу болуп саналат. Бул максатка ылайык төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

- немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдүн грамматикалык түзүлүшүн талдоого алуу;

- немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдүн классификациясынын принциптерин белгилөө;

- элементардык сүйлөм мүчөлөрүнүн функцияларын жана элементардык сүйлөмдүн парадигмасын изилдөө;

- изилденип жаткан тилдердеги элементардык сүйлөмдөрдүн формалдык жана семантикалык касиеттерин изилдеп чыгуу.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы:

- 1) салыштырылып жаткан тилдерде элементардык сүйлөмдөрдөгү пропозициядагы айырмачылыктар аныкталды;

- 2) тил системасынын синтаксистик деңгээлиндеги тилдик бирдик катарында сүйлөмдүн жалпы типтери жана структуралык моделдери көрсөтүлдү;

- 3) салыштырылган тилдердин типологиялык окшоштугун жана айырмачылыгын көрсөтө турган сөздөрдүн орун тартиби моделдер алкагында каралды;

- 4) элементардык сүйлөм парадигмасы деген түшүнүк иштелип, ал аркылуу кыргыз тилиндеги сүйлөм түрлөрүнүн классификациясына олуттуу тактоолорду киргизүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү.

Изилдөөнүн жыйынтыгын немис жана кыргыз тилдеринин синтаксистик түзүлүшүн изилдөөдө кеңири колдонсо болот. Ошону менен бирге бул изилдөө жаңы маалыматтык технологиялардын колдонмо системасын лингвистикалык жактан камсыздоо үчүн синтаксистик параметрлерин аныктоодо; немис жана кыргыз тилдеринин грамматикасы боюнча колдонмолорду түзүүдө өзгөчө мааниге ээ. Жождордо немис жана кыргыз тилдеринде атайын курстарды алып барууда теориялык жана практикалык материал катары кызмат кыла алат.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору.

1. Элементардык жөнөкөй сүйлөм тилдин синтаксистик деңгээлинин негизги бирдиги болуп саналат. Мазмун жагынан мындай сүйлөмгө бир пропозиция туура келет. Анын компоненттери өз алдынча сүйлөм боло албайт. Тил бирдиги катары элементардык сүйлөмдөр ар бир тилде системаны түзөт. Бул системалар немис жана кыргыз тилдеринде сүйлөгөндөргө бүт турмуштук тажрыйбаларын билдирүүгө мүмкүндүк берет.

2. Элементардык сүйлөмдөрдүн типологиясы үчүн алардын парадигматикалык маселелерин изилдөө маанилүү ролду ойнойт. Бул тыянак салттуу синтаксисте бир эле элементардык сүйлөмдүн парадигматикалык формалары сүйлөмдөрдүн ар кандай түрлөрү катары чечмеленгендиги менен түшүндүрүлөт.

3. Элементардык сүйлөмдөрдүн мазмундук түрлөрү алардын семантикалык "ролдордун" жыйындысынан турган семантикалык

структуралар аркылуу аныкталат. Элементардык сүйлөмдөрдүн формалдуу түрлөрү алардын предикаттан жана актанттардан турган структуралык схемалары менен көрсөтүлөт. Кыргыз тилинин өзгөчөлүгү мейкиндик семантикасы бар элементардык сүйлөмдөрдө актанттардын катарына сүйлөмдүн бышыктооч мүчөлөрүнүн киргизилгендиги болуп саналат.

4. Элементардык сүйлөмдөрдөгү актанттардын саны предикаттын валенттүүлүгүнө жараша болот. Бул факт немец тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн классификациясын курууда эске алынат. Кыргыз тили үчүн синтаксистеги мындай багыт өзүнүн активдүү иштеп чыгуусунун баштапкы стадиясында турат.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертациянын темасына байланыштуу факты-материалдары жыйналып, аларга салыштырма планда лингвистикалык илик жүргүзүү аркылуу илимий-теориялык жыйынтыктар чыгарылды. Немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдүн окшош жана айырмачылыктары белгиленип, моделдери көрсөтүлүп, изилдөөдөн алынган натыйжалар, жоболор, корутундулар жана сунуштар изилдөөчүнүн жеке салымы болуп саналат.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы. Жогорку окуу жайлар аралык жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча КР Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган мезгилдүү басылмаларда жана РИНЦке кирген эл аралык илимий журналдарда 12 илимий макала жарыяланды. Жарыяланган макалалар диссертациянын негизги мазмунун чагылдырып турат.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч бөлүмдөн, корутунду бөлүмдөн жана колдонулган илимий-теориялык адабияттардын тизмесинен турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Биринчи бап “**Изилдөөнүн теориялык негиздери**” деп аталып, үч бөлүмдөн турат. Бул бөлүмдө кыргыз жана немис тилинин салыштырма грамматикасынын изилдениш абалы, элементардык сүйлөм жөнүндө жалпы маалымат, немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдүн классификациясы талдоого алынат.

Тектеш тилдердин гана эмес тектеш эмес тилдердин структурасын салыштырууда салыштырылып жаткан тилдердин структуралык моделдердиндеги жалпы мүнөздөргө шартталган окшоштуктар байкалат. Көптөгөн лингвистикалык дисциплиналардын ичинде салыштырма лингвистика тил илиминде өзгөчө орунда турат. Тектештирме-салыштырма изилдөө тилдин калыптануу стадиясында чоң мааниге ээ. Салыштырма герман-түрк тилдеринин башатында Д. Буранов, З. Гатиатуллина, А. А. Бекбалаев, А. Дж. Джолдошбеков, К. Умаров, Р. Чойбеков, К. Джумабаев, В. М. Карпов, Т. Турсуналиев, Н. Ирсалиева, С. Осмонова, О. Абдукаимова, А. Шаменова, Р. Шаршенова, Б. Исмаилова, Ч. Найманова, Ф. Кадыркулова ж.б. изилдөөлөрү турат.

Изилдөөчү У. К. Юсупов тилдер аралык салыштыруунун бир катар принциптерин бөлүп көрсөтөт: салыштырмалуулук, системалуулук, терминологиялык адекваттуулук, терең салыштыруунун жетиштүүлүгү, тектештиктин жана типологиялык жакындыктын деңгээли, эне тилдин аймактык диалектилери, тил аралык интерференция [190:41].

Кыргыз тилин тектеш эмес чет тилине салыштырып изилдөө алгач В. И. Карповдун «Простое распространенное предложение в английском и киргизских языках» (1965) аттуу кандидаттык диссертациясы менен башталган. Бул эмгекте кыргыз жана англис тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жайылган формасы өз ара салыштырылып, жалпылыктары жана айырмачылыктары талдоого алынган.

Немис жана кыргыз тилин салыштырып изилдөө боюнча бир канча эмгек окумуштуу А. Джолдошбековго таандык. Алсак, изилдөөчүнүн «Грамматические средства в немецком и киргизском языках» (1965), «Немецкие предлоги и их функциональные соответствия в киргизском языке» (1970) аттуу эмгектери буга далил боло алат.

Ал эми изилдөөчү М. Ш. Фиш «Словообразование немецкого языка в сопоставлении с киргизским языком» (1967) аттуу өзүнүн монографиялык изилдөөсүн немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоо системасын салыштырып изилдөөгө арнаган. Бул эмгекте немис жана кыргыз тилдериндеги зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактооч жана этиштердин аффикстери салыштырылат.

Кыргыз жана немис тилдериндеги себеп жана мезгил багыныңкы сүйлөмдөр К. Джумабаевдин кандидаттык диссертациясында (1971) салыштырма пландагы изилдөөгө алынган.

К. Умаровдун «Подчинительные союзы немецкого языка и их функциональные соответствия в киргизском языке» аттуу эмгегинде немис тилиндеги багыныңкы байламталар жана алардын кыргыз тилине шайкештиги талдоого алынат (1973).

Р. Чойбековдун «Безличные предложения в современном немецком языке и их эквиваленты в киргизском языке» (1975) деген эмгегинде кыргыз жана немис тилдериндеги жаксыз сүйлөмдөргө типологиялык анализ жүргүзгөн.

К. Т. Койбагарова (2006) азыркы немис жана кыргыз тилдериндеги баяндоочтордун структуралык-семантикалык типтерин иликтөөгө алса, С. Садыкованын «Типы простого предложения в немецком и киргизском языках» (2011) аттуу илимий изилдөөсүндө немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөр жана анын типтери, классификациялык принциптери, сүйлөм мүчөлөрү жана синтаксистик процесстер иликтөөгө алынып, эки тилдеги окшош жана жалпылыктар аныкталган.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилинин салыштырма типологиясы акыркы мезгилде абдан өркүндөп жаткан учуру. Кыргыз жана немис тилин салыштырууда, көбүнчө, синтаксис маселеси көңүл чордонунда болгонун байкоого болот. Синтаксис тилдин эң бир татаал, көп кырдуу бөлүмү болуп саналат. Ошондуктан эки тилдин ички грамматикалык түзүлүшүн аныктоодо синтаксистик маселелер негизги мааниге ээ.

1.2. Элементардык сүйлөм жөнүндө жалпы маалымат.

Сүйлөмгө структуралык-лингвистикалык жактан аныктама берүүдө тилдик бирдиктеги кептик түзүлүштүн көп түрдүүлүгүн идентификациясын белгилеп алуу керек. Академик Л.В.Щерба алды менен бул багыттагы тилдик чындыкты аныктап алуу керек, андан кийин гана ал көрүнүштөргө аталыш берүү керек деп белгилейт. Мындай идентификациянын негизин тилдик формада аң-сезим аркылуу чындыкты чагылдырып турган негизги бирдик катары тил менен сүйлөмдүн байланышы түзүп туруусу зарыл [184. 25-276].

Тил илиминде элементардык сүйлөмдүн терминдик аныктамасы жана синтаксистин изилдөө бирдиги катары толук изилдене элек. Алсак, кээ бир лингвистикалык эмгектерде элементардык сүйлөм жөнөкөй сүйлөмдүн синоними катары каралса, башка изилдөөлөрдө өзүнчө сүйлөм тиби катары каралат. Ошону менен бирге аталган түшүнүк кептин бирдигиби же тилдин бирдигиби деген да талаш-тартыштар бар.

Элементардык сүйлөмдөр — ээ жана баяндоочтон турган пропозицияны туюндурган эң кичине маани берүүчү бирдик.

Пропозиция – сүйлөмдөгү объективдүү маанини, иш аракеттик абалдын модели катары келет да, маанилик өзгөчөлүктөр сүйлөмдүн кандай формалык кубулуштары аркылуу берилерин да аныктайт. Пропозиция предикат аркылуу уюшулат.

Немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөр эки түрдүү болот. Биринчи түрдөгү элементардык сүйлөмдөрдүн негизин чындыкта болгон окуяны чагылдырган окуялык пропозиция түзсө, экинчи түрүндөгүнүн негизин субъект тарабынан окуянын интерпретацияланышын камтыган логикалык пропозиция түзөт.

Элементардык сүйлөмдөрдүн аталган түрү бири-биринен морфологиялык формасы аркылуу айырмаланат. Тактап айтканда, окуялык пропозицияда предикаттын милдетин этиш сөздөр аткарат. Ал эми логикалык пропозицияда предикаттын милдетин атооч сөздөр (зат атооч же сын атооч) аткарат.

Окуялык пропозиция өз ичинен үч жол менен уюшулат:

1. турмуштук-мейкиндик
2. акционалдык
3. статалдык

Сүйлөм толук маанилүү сөздөрдөн же сөздөрдүн тобунан туруп, дайыма белгилүү бир структурада болуп, маанилүү тилдик бирдик болуу менен бирге, толук бүткөн ойду туюндурат.

Предикативдүүлүк – сүйлөмдүн эң маанилүү белгиси. Тил бирдей денотаттарды ар түрдүү аныктоо жөндөмдүүлүгү менен айырмаланат. Синтаксистик бирдиктерге аныктоо жолдорунун вариативдүүлүк касиети

тиешелүү. Денотатты аныктоого мүмкүн болгон ыкмалар чектелүү, ошондуктан денотат-аныктаманын айкалышы бекем мүнөзгө ээ.

Лингвистикада сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибине арналган көптөгөн изилдөөлөр бар.

Салттуу түрдө сөздөрдүн орун тартибинин төмөнкүдөй негизги функциялары бөлүнүп чыгат:

- белгилүү бир синтаксистик катышты туюндурууда кызмат аткарган грамматикалык функциясы;
- сүйлөмдү актуалдуу жиктештирүүнү ишке ашырууга өбөлгө түзгөн коммуникативдик функция;
- айтымдын тутумундагы сүйлөмдөрдүн мүчөлөрүн эмфатикалык жактан бөлүштүрүү менен байланышкан, текст ичиндеги сүйлөмдөрдүн грамматикалык жана маанилик байланышын ишке ашырган стилистикалык функция;

Белгилүү болгондой, немис тили үчүн сүйлөм мүчөлөрүнүн белгиленген орун тартиби мүнөздүү. Сөздөрдүн белгиленген орун тартиби башка маанилердин мүмкүн болгон аспектилерин берүүдөгү флексия сыяктуу грамматикалык каражаттарды колдонуу мүмкүнчүлүгүн чектеп коёт.

1.3. Немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдүн түрлөрүн. Сүйлөмдүн табияты мазмуну жагынан да, структурасы жагынан да көп кырдуу. Ошондуктан сүйлөм жөнүндөгү окуунун өтө зарыл маселелеринин бири — сүйлөмдүн касиетин терең жана кенен чагылдыруу болуп саналат. Маселенин чордонунда сүйлөмдүн типтеринин же моделдеринин системасы, алардын структуралык негизи, чеги, карым-катышы жана функционалдык өзгөчөлүгү турат.

А.И.Смирницкий биринчи жолу сүйлөмгө тил бирдиги катары аныктама берген: «Сүйлөм — тилдин өзүнүн бирдиктерин бөлүп алуу, ролун аныктоо максатында тилдик материалдын негизги бирдиктери лингвистикалык изилдөөгө алынат. Ошону менен бирге сүйлөмдү адамдардын баарлашуусунун эң маанилүү каражаты катары колдонуу процессинде алардын ортосундагы байланыштар жана карым-катыштар аныкталат. [142: 35].

Кыргыз жана немис тилдериндеги сүйлөмдөрдүн семантикалык жактан бөлүнүшүндө жалпылыктарды байкоого болот. Эки тилде тең жалпы жактуу, жаксыз, белгисиз жактуу, белгилүү жактуу, сүйлөм типтери бар.

Немис тилиндеги элементардык сүйлөмдүн түзүлүшүнүн жалпы тенденциясы синтаксистик «бекем» моделдер болуп саналат, ал бир катар предикативдик түзүлүштөрдүн милдеттүү түрдө шайкеш келишинен көрүнүп турат.

Эки тутумдуу сүйлөмдө эки негизги мүчөнүн катышуусун билдирет: ээ жана баяндооч. Бул типологиялык өзгөчөлүк немис тилиндеги сүйлөмдө мазмундун өзү ага карама-каршы келген учурларда да пайда болот, мисалы, эки бөлүктөн турган түзүлүшү формалдуу субъект *es* аркылуу уюшулат: *Es taut. Es schneit* – формалык жактан эки тутумдуу сүйлөм.

Кыргыз тилинде элементардык сүйлөмдүн структуралык негизи анын курамдык бөлүктөрү катары келген синтаксистик категориялардын сапаттык деңгээли менен шартталат. Бул синтаксистик категориялар - сүйлөм мүчөлөрү, баш жана айкындооч мүчөлөр, грамматикалык жактан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпаган сөздөр. Булардын катышы элементардык сүйлөмдүн мазмунун жана типтерин аныктайт. Мисалы: *Жер шаары кен ааламдын селкинчегине айланды*. Булар эки тутумдуу сүйлөмдөр, анткени баш мүчөлөр катышып турат.

Кыргыз тилинде сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпаган сөздөрдүн катышына же катышпоосуна, баш мүчөлөрдүн бирөөсү гана катышканына карай, ошондой эле жөнөкөй сүйлөмдөрдүн курамдык компоненттери болгон сөздөрдүн формасына жана байланышына жараша жөнөкөй сүйлөмдүн бир катар типтери бөлүнүп чыгат:

- атама
- жалпы жактуу,
- жаксыз,
- кемтик,
- белгисиз жактуу [89:3086].

Кыргыз тилиндеги эки тутумдуу сүйлөмдөр өзүнүн конструкциясы боюнча айырмаланган, эң кеңири таралаган сүйлөм тиби болуп саналат. Мисалы: *Илим алган өмүрдүн бир мүнөтү өкүнүчтө өтпөйт* (К.Жайн). Бул сүйлөмдөрдөгү баш мүчөлөр предикативдик катыштагы *өмүрдүн бир мүнөтү – өкүнүчтө өтпөйт*, ал эми айкындооч мүчөлөр *илим алган*.

Немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдү айтылыш максатына карай бөлүнүшүн изилдөөдө жай, суроолуу, буйрук жана илептүү сүйлөмдөрдүн моделдеринде каралды.

Туюндурган мазмуну менен байланышкан сүйлөмдөрдүн мындай түрлөрү коммуникациянын табигый формасы болуп саналат, ал эми алардын моделдери тил менен ой жүгүртүүнүн карым-катышынын өнүгүшүнүн процессинде жаралган жана бекемделген.[46: 956].

Экинчи бап “Изилдөөнүн методологиясы, материалдары жана изилдоонун натыйжалары” деп аталып, бул бөлүмдө иштин объектиси, предмети жана методдору каралат.

Изилдөөнүн материалы немис жана кыргыз жазуучуларынын чыгармаларынан алынган. Элементардык сүйлөмдөрдү дыкат салыштырып изилдөөнүн ишенимдүүлүгү жана негиздүүлүгү жалпы 2500 позицияны камтыган автордун картотекасында (1500 немис тилинде, 2000 кыргыз тилинде) белгилүү болот.

Иштин **объектиси** болуп немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөр жана алардын кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр менен шайкештиги тандалып алынды.

Изилдөөнүн предметин немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөр жана кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөр менен салыштырмасын сыпаттап берүү түзөт.

Бул изилдөөдө салыштырма жана жалпы тил илиминин методологиялык негиздери колдонулду. Иште методдордун үч тобу колдонулат – эмпирикалык, теориялык жана тилдик.

Салыштыруу — тилдерди изилдөөнүн негизги ыкмаларынын бири, ал эми типологиялык лингвистика салыштырма тил илиминин методунун андан аркы өнүгүшүн түзүп турат. Изилдөөнүн объектисине жана максатына (багытына) жараша тилдерди салыштыруу ыкмасын колдонгон тил илиминин түрдүү тармактары бөлүнөт.

И.А. Бодуэн де Куртенэ типологиялык изилдөөлөр жөнүндө мындай деп жазган: «Биз тилдерди алардын тектештигине, алардын ортосундагы тарыхый байланышка карабай эле салыштыра алабыз. Тарыхый-географиялык жактан бири-бирине “жат” тилдерде дайыма бирдей касиеттерди, бирдей өзгөрүүлөрдү, ошол эле тарыхый процесстерди жана кайра жаралууларды табабыз. Бардык жерде тилдин түзүлүшүндөгү жана эволюциялык процессиндеги окшоштуктар менен айырмачылыктардын себеби жөнүндө маселелерге туш болобуз...» [33, 365 б].

Немис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы тилдердин жеке типологиясынын бөлүмдөрүнүн бири, тагыраагы, жеке типологиянын негизинде өнүккөн контрастивдик лингвистиканын бөлүмдөрүнүн бири болуп саналат. Анткени, мында бир тилдин экинчи тилге салыштырмалуу өзгөчөлүктөрү ачылат, б.а. бир тилдин (немис) типологиялык мүнөздөмөлөрү кыргыз тилине карата аныкталат.

Синтаксистик типологиянын принциптерин иштеп чыккан академик И.И.Мещанинов тилдик структураны жана анын типологиялык касиетин аныктоо үчүн синтаксистик анализ зарыл экендигин белгилейт.

Салыштырылган тилдердин типологиялык окшоштугун жана айырмачылыгын өлчөө бирдиги катары грамматикалык категориялар боюнча анализ бир нече этаптарын камтыйт: 1) бул тилдерде белгилүү бир

грамматикалык категориялардын бар же жок экендигин баяндоо; 2) грамматикалык категориялардын колдонулуш формаларын изилдөө; 3) изилденип жаткан грамматикалык категориялардын компоненттеринин ортосундагы парадигматикалык байланыштарды изилдөө; 4) бул категорияны түзгөн парадигмалардын структурасын изилдөө; 5) салыштырылган тилдерде бул категориянын ордун аныктоо.

Учунчу бап «Немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдү салыштырып изилдөнүн натыйжалары жана жыйынтыктары» деп аталып, немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдүн логика-грамматикалык ядросу, парадигмасы, структуралык схемасы, моделдери жана сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби талдоого алынат.

Сүйлөмдүн негизги ядросу, борбору сүйлөм мүчөлөрү болуп саналат. «Сүйлөм мүчөлөрү – сүйлөмдө сөз айкашынын формасында пайда болуп, сүйлөм ичиндеги структуралык элементтердин ортосундагы мамилени чагылдырган синтаксистик категория» [42:217].

Элементардык сүйлөмдөрдү тилдин белгиси катары көрсөтүү ыкмасы - анын модели. Сүйлөмдүн модели — бир эле сүйлөм эмес, көп түрдүү сүйлөмдөр курулган үлгү. Модель абстракттуу формалык мааниге ээ, ал объекттердин ортосундагы мамилелердин жана анын структуралык элементтеринин жалпы мүнөзүн белгилейт [116:57].

3.2. Элементардык сүйлөмдөрдүн парадигмасы

Азыркы тил илиминде «сүйлөм парадигмасы» түшүнүгү актуалдуу бойдон калууда жана аны колдонуу өзүнүн аргументтерин жана негиздемесин талап кылат. Экинчи жагынан, аталган түшүнүк азыркы синтаксистик сүрөттөөнүн зарыл талаптарын толук аныктоого болот.

Элементардык сүйлөмдүн парадигмасы – элементардык сүйлөмдөрдүн пропозицияны, компоненттер ортосундагы катыштарды жана грамматикалык туюндуруу ыкмаларын сактоо аркылуу грамматикалык категориялар боюнча өзгөрүү мүмкүнчүлүгү менен шартталган түрлөрүнүн жыйындысы.

Мисалы, «*Дал ошол тушта Адилеттин апасы, мектепке кеткен Айзада, жүзүндө кенедей кан-сөлү жок, короосуна кирип келаткан*» («Архат») деген сүйлөмдөн *Айзада кирип келаткан* деген элементардык сүйлөмдү бөлүп алабыз. Бул сүйлөм $N_I^{Exp} \Leftrightarrow V_f^{Perc}$ моделинде түзүлдү.

Ушул эле субъектинин кабыл алуу пропозициясын төмөнкүдөй моделдеги сүйлөмдөр аркылуу берүүгө болот: *Жүзүндө кенедей кан-сөлү жок Айзада кирип келаткан* - $N_3^{Exp} \rightarrow N_I^{Exp} \Leftrightarrow V_f^{Perc}$

Пропозициялардын бирдейлиги менен бул сүйлөмдөр предикатты жана актантаарды туюндуруу жолу, ошондой эле алардын ортосундагы байланыш жагынан айырмалангандыктан, ар кандай моделдерге ылайык түзүлөт.

Немис жана кыргыз тилдериндеги сүйлөм парадигмасы негизинен төмөндөгүдөй категориялар аркылуу түзүлөт:

– ойду баяндоо же жокко чыгаруу: *Мен дарактарды көрүп турам. Ich sehe die Bäume.*

– темпоралдык же окуянын кайсы мезгилде болгонун билдирет: *Мен уктым/угам/угуп жатам. Ich höre/werde hören/habe gehört.*

– персоналдык же жактык (белгилүү / белгисиз / жалпы жак): *Мен / сен / ал Ich, du, er, sie.*

— фазистик: *Мен баштадым/ улантып жатам/ бүттүм. Ich habe angefangen, ich habe weitergemacht, ich habe abgeschlossen.*

– суроо маанисин: *Сен уктуңбу? Ким укту? Эмнени уктуң? Haben Sie gehört? Wer hat gehört? Was hast du gehört?*

– коммуникативдик парадигма: *Мен ^Tмузыка уктым ^P Ich ^T hörte ^P Musik.*

Чындыкты интерпретациялоо табигый түрдө субъективдүүлүктү камтып, баяндооч аркылуу түзүлгөн предикативдик категорияларга персуазивдүүлүктү киргизип турат.

Төмөндө бир парадигмага кирген фразалар талдоого алынат. Мисалы: *Кар. Эшикте кар. Эшикте кар жок. Эшикте көп кар.*

Бул сүйлөмдөр $LEX^{LOC} \leftarrow V_f^{Ex} \Leftrightarrow N^{Ex}$ моделине туура келет. Анын курамындагы белгилер төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

LEX^{LOC} – ар кандай сөз түркүмдөрү аркылуу берилген жана ар кандай жөндөмө формасын кабал алган орундук маанидеги лексема;

V_f^{Ex} – экзистенциалдык этиштик-предикат;

N^{Ex} – субъект-экзисциенс.

Локализаторлордун болушу же жок болушу конкреттүү мейкиндиктин көрсөтүлүшү менен, ошону менен бирге ага жакын контексте мейкиндиктин белгилүү болушу менен шартталат [22:117].

3.3. Немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун тартиби. Сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн орун тартиби – сүйлөм түзүүдөгү эң негизги каражаттардын бири. Сүйлөм ичиндеги сөздөр бири-бири менен айкашып, багыныңкы жана тең байланышта келип, тиешелүү орун тартипте мазмундук-маанини жар

атышат. Ошондуктан сөздөрдүн орун тартиби сүйлөм формасынын а жырагыс компоненти болуп саналат.

Дүйнө тилдеринин бардыгында сөздөрдүн орун тартиби өзүнчө функцияны аткарып, ар бир тилде ар кандай эрежеге баш ийет. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн жайгашуусу сөздөрдүн орун тартиби боюнча аткарган функциясына байланышкан эки принцип менен аныкталат. Сөздөрдүн сүйлөм ичиндеги орду анын кандай сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарганына жараша болот.

Аналитикалык түзүлүштөгү тилдерде (англис жана башка герман тилдеринде) сөздөрдүн туруктуу орун тартиби сүйлөм мүчөлөрүн туюндуруу функциясын аткарат. Аталган тилдерде сөздөрдүн функциясы сүйлөм мүчөсү катары флексия менен туюндурулбайт.

Немис жана кыргыз тилдеринде сүйлөм ичиндеги сөздөр орун тартиби боюнча төмөнкүдөй жалпылыктар бар:

1) Немис тилинде да, кыргыз тилинде да сөздөрдүн орун алышынын эки түрдүү мүмкүнчүлүгү бар: түз орун тартип жана терс орун тартип. Тилде калыптанган мыйзамдын негизинде сүйлөм мүчөлөрүнүн бири-бирине карата алган көндүм болгон орду – түз орун тартип. Ал эми сүйлөмдүн тигил же бул мүчөсүнө логикалык басым түшүрүлүп, с тилдик максатка ылайык өзүнүн түз орун тартибин өзгөртүп жайланышса, терс орун тартип, т.а., инверсия болот.

2) Сөздөрдүн кадимки жана эмфатикалык орун тартиби, б.а, сөздөрдүн мурунку нерсенин жаңы нерсеге болгон мамилесине шартталган жайгашуу формасы.

3.4. Элементардык сүйлөмдүн структуралык схемасы

Сүйлөмдүн курамы боюнча минималдуу, грамматикалык түзүлүшү жана мазмуну боюнча эң жөнөкөй болгон түзүлүш сүйлөмдүн структуралык схемасы деп аталат. Структуралык схеманын компоненттери ачык аткарылган структуралык схема боюнча курулган курулуш элементардык сүйлөм деп аталат.

Немис тилинде элементардык сүйлөмдөрдүн структуралык моделдери синтаксисте өзгөчө орунда турат. Төмөндө алардын негизги структуралык моделдери талдоого алынды.

1. Sub+V^f *Die Wiese grünt. Das Eisen rostet. Er segelt.*

Мындай схемага ээнин милдетин *es* сөзү аткарган сүйлөмдөрдү да киргизүүгө болот: *Es scheint. Es regnet. Es donnert.*

2. **Sub+V+Obj^{Akk}** *Ich schreibe einen Brief. Wir bauen ein Haus.*

3. **Sub+V+Obj^{Dat}** Мисалы: *Die Kinder folgen dem Lehrer. Die Freunde reden mir zu. Dieses Buch gehört mir. Der Aufstieg fällt mir schwer.*

4. **Sub+V+Obj^{Gen}** *Sie enthält sich eines Urteils. Die Zuschauer harrten der Ereignisse.* Илик жөндөмөсүндө турган сөз катышкан кээ бир туруктуу сүйлөм түрмөктөрү да элементардык сүйлөмдөрдү жаратат.

5. **Sub+V+Obj^{Praep}** *Ich schreibe einen Roman. – Ich arbeite an einem Roman (=Ich bin dabei, einen Roman zu schreiben). Die Polizei schreitet schnell gegen die Demonstranten ein. – das schnelle Einschreiten der Polizei gegen die Demonstranten...*

6. **Sub+V+Nom^{Gleichs}** Бул схемада түзүлгөн сүйлөм бир канча этишти камтып, алар көп сүйлөмдө катышат: *sein, werden, bleiben, heissen, scheinen.*

7. **Sub+V+Er^{Raum}** Бул схемада түзүлгөн элементардык сүйлөмдөрдө мейкиндик маанидеги толуктоочтор кеңири кездешет. Мисалы: *Wir wohnen auf dem Lande. Berlin liegt an der Spree.*

8. **Sub+V+Er^{Zeit}** *Die Versammlung dauerte bis Mitternacht. Das Verbrechen ereignete sich am hellen Tag.*

9. **Sub+V+Er^{Art}** Адамдын жүрүм-турумун сыпаттаган толуктоочтор кеңири кездешет. Мисалы: *Das Publikum benimmt sich schlecht. Er wirkt komisch.*

10. **Sub+V+Er^{Begründung}** Бул схемада түзүлгөн сүйлөмдө бир канча этиштер болот: *Der Brand entstand aus Unachtsamkeit. Der Mord geschah aus Eifersucht.*

11. **Sub+V+Obj^{Dat}+Obj^{Akk}** *Ich kaufe ihm ein paar Kleinigkeiten ab. Der Ober empfiehlt dem Gast das Menü. Ich teile ihm meine Adresse mit.*

12. **Sub+V+Obj^{Akk}** *Er bezichtigte den Minister der Lüge. Der Chef verdächtigte sie der Untreue.*

13. **Sub+V+Obj^{Akk}+Obj^{Präpos.}** *Ich beneide ihn um seine Frau. Der Fremde fragte den Polizisten nach dem Weg. Sie schreibt ein Buch über den Islam. Wir benutzen das Mittel zur Desinfektion.*

14. **Sub+V+Obj^{Akk}+Er^{Raum}** *Die Schriftstellerin legt das Buch auf den Tisch. Die Mutter näht den Knopf an den Mantel.*

15. **Sub+V+Obj^{Akk}+Er^{Zeit}** *Ich verschiebe den Termin auf die nächste Woche.*

16. **Sub+V+Obj^{Akk}+Er^{Art}** *Ich reibe den Spiegel blank. Die Sekretärin trug die Haare kurz.*

17. **Sub+V+Er^{Art}+Obj^{Präp}** *Die Krankenschwester geht behutsam mit dem Patienten um.*

18. **Sub+V+Er^{Art}+Er^{Raum}** Бул схемада түзүлгөн сүйлөмдөр өзгөчө мүнөзгө ээ.

Тактап айтканда, *es* дайыма ээнин милдетин аткарат, ал эми баяндоочтун позициясында *zugehen* же *hergehen* сөздөрү турат. Мисалы: *Auf der Geburtstagfeier geht es laut her.*

19. Sub+V+Obj^{Akk}+Akk^{Gleichsetzung} *Die anderen schmähten ihm einen Verräter.*

20. Sub+V+Obj^{Akk}+Obj^{Akk} Мындай конструкцияда табыш жөндөмөсүндөгү эки сөз катышат, көпчүлүк учурда *lehren* жана *kosten* этиштери катышат. Мисалы: *Das kostete ihm seinen Kopf. Die Lehrerin lehrt ihn die Vokabeln.*

21. Sub+V+Obj^{Dat}+Obj^{Präp} *Mein Freund berichtete meiner Mutter über mein Examen. Die Mitarbeiter gratulieren dem Chef zum Geburtstag.*

22. Sub+V+Obj^{Dat}+Er^{Art} Бул схемада түзүлгөн сүйлөмдөрдө сын атоочтор этиштер менен айкашат. Мисалы: *Es tut mir leid. Diese Arbeit fällt mir leicht. Das erscheint uns merkwürdig.*

23. Sub+V+Obj^{Präp}+Obj^{Präp} *Die Firma klagt auf Schadenersatz gegen Herrn Schneider.*

24. Sub+V+Er^{Art}+Obj^{Akk} *Sie ist den Lärm gewohnt. Das ist die Mühe wert.*

25. Sub+V+Er^{Art}+Obj^{Dat} *Das ist ihm nützlich. Sie ist ihrer Schwester ähnlich.* **26.**

Sub+V+Er^{Art}+Obj^{Dat}+Obj^{Präp} *Sie ist ihm im Charakter gleich. Susanne war mir in der Musik voraus.*

27. Sub+V+Er^{Art}+Obj^{Präp} *Ich bin ärgerlich über die Kollegen. Die Urlauber sind begierig auf Sonne. Das Mineralwasser ist reich an Vitaminen. Der Schrank ist voll von Kleidern.*

3.5. Сүйлөмдүн семантикалык моделдери. Өткөн кылымдын 60-жылдарынан баштап сүйлөм семантикалык жактан активдүү изилдене башталды. Бирок, бүгүнкү күнгө чейин сүйлөмдүн маңызы дагы эле аныктала элек.

Сүйлөмдүн мазмундук жагы төмөнкүдөй үч түшүнүктөн турган белгилүү структура: а) сүйлөмдүн денотаттары болуп саналган объективдүү чындыктын окуялары, жагдайлары же жөн эле кубулуштары; б) сүйлөмдүн денотациясынын интеллектуалдык чагылышы болгон окуялар жана жагдайлар же объективдүү чындыктын кубулуштары жөнүндө маалымат; в) бул маалыматтын түзүлүшү [119, 1972].

М. И. Черемисина пропозицияны белгилүү структуралык схемасы менен байланышына жагдайлардын жалпыланган мазмуну катары караган. Ар бир типтик пропозиция өзгөчө, башкалардан айырмаланган курамдык мүчөлөрү жана алардын функциялары менен мүнөздөлөт жана жалпы системада өзгөчө орунду ээлейт. Өзүнчө пропозицияга өзүнчө элементардык жөнөкөй сүйлөмгө туура келет [166:46-57].

Бул диссертациялык иште пропозициянын ушул аныктамасына таянабыз.

Окуялык пропозициялардын типологиясы Таблица 1

Окуялардын түрлөрү (пропозиция)	Чөйрөлөр			
	Физикалык	психикалык	Интеллектуалдык	социалдык
Бар болуу	Бул жерде козу карындар бар.	Баарында жаман маанай болот.	Анда жаңы дем пайда болду.	Ушундай салт бар.
Абал	Ал ачка болду.	Ал кайгыга батты.	Ал терең ойлонду.	Ал - башчы.
Кыймыл	Таш кулап түштү	-	-	-
Кабыл алуу	Ал дары ичти.	Ал музыка угуп жатат.	Анын баяндамасын жакшы кабыл алышты.	Долбоорду жактырылды.
Иш-аракет	Бизде унаа чыгарыла баштады.	-	Ал мукамдуу ыр чыгарды	Ал атайын мектеп ачты.

Бул таблицанда окуялардын ишке ашуу чөйрөлөрү берилген: физикалык, психикалык, интеллектуалдык жана социалдык. Ал эми саптарында окуялардын типтери жайгаштырылды: бар болуу, абалы, кыймыл-аракет, кабыл алуу жана иш-аракет.

1) Бар болуу пропозициясы: *Энесай деген дарыя бар.* Бар болуу модификациясы – нерсенин орун алуу пропозициясы (*Үй тоонун боорунда жайгашкан*) жана бирөөгө таандык боло (*Анын колунда китеп бар*).

Т. В. Шмелеванын пикири боюнча бар болуу пропозициясы эң элементардуу мүнөзгө ээ, анткени ал калган бардык пропозициялардын пресуппозициясына кирет.

Пропозициянын түзүлүшү: бир актант — бар болуунун предмети жана бар болуу чөйрөсү — локатив. Бул пропозиция окуянын төрт чөйрөсүндө кызмат көрсөтөт.

2) Ал-абалдык пропозиция: *Чыны сынды; Ал ойлонуп отурат; Энеси санаага батты.*

Бул пропозиция дагы бир актанттуу жана бардык төрт чөйрөгө катышат.

3) Кыймыл-аракет пропозициясы физикалык чөйрөдөгү окуяны сыпаттайт: *Ал терезеге келди. Муз эриди.*

Бул сүйлөмдөрдөгү пропозиция бир актанттуу жана анын курамына локатив кирет.

4) Кабыл алуу пропозициясы эки актанттуу болот жана мында кабыл алган субъект жана анын объектиси сөзсүз катышат: *Ал автобусту көрдү; Аудитория жанылыкты кубаныч менен кабыл алды.* Бул пропозиция көрүнүштүн төрт чөйрөсүндө ишке ашат.

5) Иш-аракет пропозициясы тышкы көрүнүшкө ээ болгон иштин абалын сыпаттайт.

Пропозициянын актанттык структурасы татаал жана бир актанттуу көрүнүшкө ээ. Мисалы: *Ал ыйлап жатат.*

3.5.1. Немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдүн семантикалык моделдери

Модель – белгилүү бир белгилер боюнча объектинин конструкциясы. Элементардык сүйлөмдөрдүн модели туюндуруу планы менен мазмундук пландын биримдигинен турат. Элементардык сүйлөмдөрдүн туюндуруу планы – тиешелүү маани-маңызды ишке ашырууда колдонулган компоненттерди морфологиялык ыкма менен чагылдырган шарттуу символдордун ырааттуулугу. Структуралык схеманын шарттуу символдору сөз түркүмдөрүнө шайкеш келет жана эки түрдүү дескриптор менен коштолот. Төмөнкү жакта көрсөтүлгөн дескриптор грамматикалык маанини билдирет, ал эми жогору жакта жайгашкан дескриптор семантикалык ролду туюндурат. Мисалы: $N_I^{Ag_{Nom}}$ же N_I^{Ag} – иш-аракеттин активдүү субъектиси, атооч жөндөмөсүндө турган агенс. Элементардык сүйлөмдөрдүн мазмундук планы **пропозиция** болуп саналат, т.а., сүйлөмдөрдүн модалдык жана коммуникативдик парадигмаларынын бардык мүчөлөрүнө жана сүйлөмдүн туунду конструкцияларына (номинализациялар) мүнөздүү семантикалык инвариант [20:157]. Алсак, $N_I^{Exp} \rightarrow N_f^{Perc} \Leftrightarrow V_f^{Perc}$ модели кабыл алуу пропозициясын жана «ким - эмнени- кабыл алат» деген типтеги маанини сыпаттайт. Анын курамына төмөнкүдөй компоненттер кирет:

N_I^{Exp} – кабыл алуу субъектиси;

N_f^{Perc} – кабыл алуу объектиси;

V_f^{Perc} – кабыл алуу кыймыл аракети [111, 2005:74].

Кыргыз тилинде мындай модель менен түзүлгөн фразалар төмөнкүдөй абалдарды сүрөттөйт:

– субъектинин бири нерсени физикалык жактан кабыл алуусу: *Чоң ата кечинде дары ичти; Кечинде баары тамак жешти;*

– психикалык кабыл алуусу: *Мен дарактын башынан тыйын чычканды көрдүм; Мен үшүп жатам;*

– интеллектуалдык кабыла алуусу: *Студенттер конспект жазып жатышат;*

Сүйлөмдүн структурасы жана семантикасын моделдештирүү теориясына ылайык немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдүн төмөнкүдөй моделдерин көрсөтүүгө болот:

Элементардык сүйлөмдөрдүн моделдеринин типологиясы Таблица 2.

Белгилер	Элементардык сүйлөмдөрдүн моделдери				
	Окуялык			Логикалык	
	Турмуштук-мейкиндик	Акционалдык	Абалдык	Мүнөздүк	Катыштык
	$N_1^{Exp} \rightarrow N_4^{faam} \Leftrightarrow V_f^{Perc}$	$N_1^{Exp} \rightarrow N_4^{Obj} \Leftrightarrow V_f^{Perc}$	$N_1^{Exp} \Leftrightarrow V_{cop}^{Perc}$	$N_1^{Exp} \Leftrightarrow V_f^{Perc}$	$N_1^{Exp} \rightarrow N_4^{Dat} \Leftrightarrow V_f^{Perc}$
Пропозиция тиби	нерсенин мейкиндиктеги орду	объект менен манипуляциясы	адамдын жана табияттын абалы	субъектинин калыптанган сапаты жана касиети	Чындыктагы нерселердин ортосундагы катыш
Предикат	Кыймыл-аракет, болуунун билдирген этиштер	Жаратуучу, бузуучу иш-аракеттерди туюндурган этиштер, объектиге жана анын өзгөрүшүнө таасир эткен этиштер	Абалдык этиштер, абалдык категорияга кирген сөздөр, сын атоочтор	Атоочтук баяндоочтор (зат атоочтор жана сын атоочтор)	Атоочтук жана этиштик баяндоочтор
Компоненттер	Субъект, предикат жана иш-аракеттин болгон жерин көрсөткөн локализаторлор	Субъект, предикат жана актанттар (тике жана кыйыр)	Субъект жана предикат	Субъект жана предикат	Эки предметти атаган атоочтор жана алардын ортосундагы катышты билдирген предикат
Мисалдар	<i>Бул аймакта токой көп. Адилет класста отурат. Поезд чыгыштан</i>	<i>Адилет мектептин терезесин талкалады.</i>	<i>Ал иштеп жатат. Күн суук. Балдар көңүлдүү.</i>	<i>Адилет-ойчул. Айзада ак жуумал аял.</i>	<i>Ак менен караны ажсыратат.</i>

	<i>батышты көздөй баратат.</i>	<i>Балдар короону тазалашты.</i>			<i>Мен сага ишенем.</i>
--	--	--	--	--	-----------------------------

Элементардык сүйлөмдөрдүн туюндуруу планы – сүйлөмдүн модалдык жана коммуникативдик парадигмасынын жана конструкциядан (номинализациядан) жасалган сүйлөмдүн бардык мүчөлөрүнө мүнөздүү болгон семантикалык инвариант [20: 401].

Ал-абалды туюндурган $N_1 V_f$ модели. Немис жана кыргыз тилдеринде ал-абал модели ар кандай лексика-семантикалык топтогу этиштер аркылуу жасалат. Бул моделде N_1 – субъект, V_f – абалдык этиш. Мисалы: кыргыз тилинде: *Сиз чарчадыңыз. Ал жылмайды.* Немис тилинде: *Sie ist krank. Wir sind müde.* Немис

жана кыргыз тилдеринде аталган моделдеги төмөнкүдөй семантикалык варианттардагы элементардык сүйлөмдөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот.

1. Физикалык абалды туюндурган элементардык сүйлөмдүн модели. Бул моделди ичинен этиштердин микротоптору өзүнчө бөлүнүп чыгат.

1. Уйкуга байланышкан этиштер: *уктоо, түш көрүү, ойгонуу, эстөө, коңурук тартуу, тук этүү ж.б.: Sie wachten auf /Алар ойгонушту. Das Baby hat einen Traum/ Бөбөк түш көрүп жатат.* 2.

Адам организмнин абалын билдирген этиштер: *чарчоо, оору, арыктады. ж.б.* Мисалы: *Мен чарчадым/ Ich bin müde. Ал арыктады/ Er hat abgenommen. Буту ооруп жатат / Schmerzen im Bein.* Кыргыз тилинде адамдын психофизикалык абалы *эсин жоготуу, эсине келүү, калтыроо, жүрөгү сыздоо ж.б.* этиштер аркылуу берилсе немис тилинде: *in Ohnmacht fallen, ohnmächtig geworden, zittern ж.б.* Ошону менен бирге бул этиштер өтмө мааниде адамдын жан дүйнөсүн да билдире алышат. *Анын жүрөгү ооруду / Er hatte ein Herzleiden.*

2. Абалдын өзгөрүшүн туюндурган элементардык сүйлөмдүн модели этиштин төмөнкүдөй лексика-семантикалык топтору аркылуу берилет.

1. Нымдуулуктун жоголушун, консистенциянын өзгөрүшүн билдирген этиштер. Мисалы: *Die Kleidung ist trocken/ Кийим кургады.* 2.

Температуранын өзгөрүшү: *жылыды, эриди, кайнады, муздады.* Мисалы: *Der Schnee ist geschmolzen/ Кар эриди. Das Wasser kocht/ Суу кайнады.* 3.

Аба-ырайынын өзгөрүшү: *Es ist warm/ Күн жылыды. Шамал согуп жатат/ Der Wind weht.* 4.

Күнгө байланыштуу: *Es dämmt/ Таң амты. Die Sonne ist untergegangen/ Күн батты. Ай чыкты/ Der Mond ist aufgegangen.* 5. ЖЫЛ

мезгилине байланыштуу: *Der Frühling ist da / Жаз келди. Der Winter ist vorbei/ Кыш бүттү.*

Кыргыз тилинде бул моделдин парадигмасына процесстин башкы фазасын билдирген жана 3-жакта турган *баштады* деген этиш да кирет. Мисалы: *Жаан жаай баштады/ Der Regen begann zu tropfen. Der Schnee begann zu schmelzen/Кар эрий баштады.*

6. Өзгөрүүнү, сапатын жоготконду билдирген этиштер: *чириди, эскирди, ириди* ж.б. *Сүт эскирип кетти/ Die Milch ist verdorben.*

7. Адамдын, нерсенин сырткы формасынын, көрүнүшүнүн өзгөрүшүн билдирген этиштер: *оңуп кетүү, кубарды, кыздарды* ж.б. Мисалы: *Die Augen sind rot/ Көзү кызарды. Sie wurde blass/ Ал кубарып кетти.*

8. Башка бир сапатка өтүүнү билдирген этиштер: *Анын бою өстү/ Er wuchs auf.*

3. Психикалык абалды туюндурган элементардык сүйлөмдүн модели. Бул моделдин түзүлүшүндө *коркуу, кубануу, сүйүнүү, ачуулануу капалануу, тынчсыздануу* ж.б. этиштер катышат. Мисалы: *Ал бактылуу/ Er ist glücklich. Маанайы бузулду/ Die Stimmung ist weg. Биз тынчсыздандык/ Wir waren besorgt.*

4. Субъектинин эмоциясын туюндурган элементардык сүйлөмдүн модели. Мисалы: *Ал абдан күлдү/ Er lachte sehr.*

5. Субъектинин жүрүм-турумун туюндурган этиштерден турган модель. Мисалы: *Мария мактанды / Maria prahlt. Мен чыдайм/ Ich werde es dulden.*

6. Өзү болуп кеткен процессти билдирген этиштерден турган модель. Субъект – өзүнүн физикалык табияты боюнча кээ бир процесстер болуп кетет. Мисалы, *айрылып кетүү, сынып калуу, бузулуп калуу* ж.б.

КОРУТУНДУ

Мындай татаал жана көп кырдуу кубулушту изилдөө ыкмасы ар кандай тилдик системадагы жөнөкөй сүйлөмдүн структурасы болуп саналат. Ар кандай тилдик топко жана типке кирген немис жана кыргыз тилдери бири-биринен типологиялык жактан бир топ айырмаланса да изилдөөнүн жыйынтыгында бир катар жалпылыктар белгилүү болду.

Бул диссертациялык иште изилдөөнүн теориялык өбөлгөлөрү, салыштырма тил илиминин тарыхы, салыштырылып жаткан тилдердин синтаксистик негиздери талдоого алынып, тиешелүү жыйынтыктар чыгарылды.

Тектеш тилдердин гана эмес тектеш эмес тилдердин структурасын салыштырууда салыштырылып жатан тилдердин структуралык моделдердиндеги жалпы мүнөздөргө шартталган окшоштуктар байкалат. Көптөгөн лингвистикалык дисциплиналардын ичинде салыштырма лингвистика тил илиминде өзгөчө орунда турат.

Лингвистикалык моделдештирүү изилдөөнүн эксперименталдык жана теориялык методу катары көп мезгилден бери колдонулат. Бирок лингвистикалык моделдештирүүнүн милдеттери жана методикасы «модель» термини сыяктуу эле бир түшүнүктү камтыбайт. Модель – белгилүү бир белгилер боюнча объектинин конструкциясы.

Элементардык сүйлөмдөрдүн туюндуруу планы – компоненттердин маанисин морфологиялык ыкма аркылуу чагылдырган, тиешелүү маани-маңызды билдирген шарттуу символдордун ырааттуулугу.

Немис жана кыргыз тилдериндеги элементардык сүйлөмдөрдүн структуралык-семантикалык өзгөчөлүгүн изилдөөнүн натыйжасында эки тилдин системасындагы функционалдык, структуралык белгилери айкын болду.

1. Кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн эң бир айырмаланган өзгөчөлүгү – көпчүлүк учурда ээнин түшүп калышы. Эгерде немис тилинде сүйлөмдүн ээси сейрек учурда эле түшүп калса, кыргыз тили үчүн бир тутумдуу сүйлөмдөр жана анын типтери кадимки көрүнүш.

2. Кыргыз тилинде сөз өзгөртүү формасы өнүккөн болсо да, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби немис тилиндегидей эле туруктуу келет. Өзгөчө кыргыз тилиндеги баяндооч сүйлөмүн аягында келет. Кыргыз тилинде да, немис тилинде да инверсия кубулушу кездешет.

3. Жөнөкөй сүйлөмдүн мүчөлөнүшү, ээ менен баяндоочтун сүйлөмдөгү орду, айкындооч мүчөлөрдүн (толуктооч, бышыктооч жана аныктооч) функциялары жөнүндөгү маселелер тиешелүү факты-материалдар менен аныкталды.

4. Немис тилиндеги сүйлөм түзүлүшүнүн мыйзамы боюнча баяндооч этиштик форма менен туюндурулат. Ошондуктан анын байланыштыргыч функциясы атоочтук баяндоочтун ажырагыс белгиси болуп саналат

Кыргыз тилиндеги баяндооч немис тилиндеги инфинитивке туура келбейт, анткени бул тилде аналогиялык кубулуш жок. Ал эми баяндоочтун жалпы семантикалык мазмуну салыштырылып жаткан тилдерде бири-бирине дал келет: алар кыймыл-аракетти, ал-абалды жана мамилени туюндуруп турат.

5. Предикативдүүлүк – сүйлөмдө реалдуу чындыкты туюндурган синтаксистик категория, сүйлөмдүн эң маанилүү белгиси. Тил бирдей денотаттарды ар түрдүү аныктоо жөндөмдүүлүгү менен айырмаланат.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

Узбекова, С. М. Синтаксические процессы в предложениях немецкого и кыргызского языков [Текст]/ С.М. Узбекова// Интернаука. –Москва. –2016. – С. 53-57. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=26537326>.

Узбекова, С. М. Способы выражения определения в немецком и кыргызском языках [Текст]/ С.М. Узбекова// Журнал “Вестник Кыргызстана” Бишкек- 2016. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35153960>

Узбекова, С. М. Методы классификаций простых предложений по распространенности [Текст]/ С.М. Узбекова// Журнал “Вестник БГУ” Бишкек-2016. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44663508>

Узбекова, С. М. Структура простых предложений в немецком и кыргызском языках в сравнительном аспекте [Текст]/ С. М. Узбекова// Журнал “Вестник БГУ”. – Бишкек. – 2016. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44663510>

Узбекова, С. М. Особенности согласования простых и сложных сказуемых в немецком и кыргызском языках [Текст]/ С. М. Узбекова// Журнал “Вестник БГУ”. – Бишкек. – 2016

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44731171>

Узбекова, С. М. Варианты моделей общего вопроса в немецком и кыргызском языках [Текст]/ С. М. Узбекова// Интернаука. –Москва. –2017. ISSN: 2542-0348 <https://elibrary.ru/item.asp?id=28158375>

Узбекова, С. М. Специфика национально-культурной лексики кыргызского языка [Текст]/ С. М. Узбекова// БГУ им. К.Карасаева103 с.Бишкек-2018. <https://www.elibrary.ru/item.aspid=44612602>

Узбекова, С. М. Усложнение простых предложений в немецком и кыргызском языках [Текст]/ С. М. Узбекова// БГУ им. К.Карасаева,с.105. Бишкек-2018. <https://www.elibrary.ru/item.aspid=44612604>

Узбекова, С. М. Немис жана кыргыз тилдериндеги тануу маанисиндеги сүйлөмдөр [Текст]/ С. М. Узбекова// Международный университет Ала-Тоо ISSN: 1694-5263eISSN: 1694-7916 2020 №3 IF – 1,159. <https://elibrary.ru/item.aspid=44451178>.Бишкек-2020

Узбекова, С. М. Сүйлөмдүн семантикалык ыкмасы. /С.М.Узбекова, Кадыркулова Ф.Д.// БГУ им.К.Карасаева, с.43.Вестник БГУ. Бишкек 2021.<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45733137>

Узбекова, С. М. Немис жана кыргыз тилдериндеги суроолуу сүйлөмдөрдүн моделдери. / С.М.Узбекова, Ф.Д.Кадыркулова// БашГУ,Уфа – 2021

Узбекова, С.М. Stylistic techniques in the German language./С.М.Узбекова,Ф.Д.Кадыркулова//Наука и мир.Международный журнал. С.19. Волгоград-2023. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=53750141>

Узбекова Самара Муратбековнанын 10.02.20 – тектештирметарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча

филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн типологиясы (кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр менен синхрондук салыштыруу)» аттуу темадагы диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: салыштырма, грамматика, категория, сүйлөм, коммуникативдик бирдик, элементардык сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү, предикация өзөк, типология, модель, шайкештик, айырмачылык. **Изилдөөнүн объектиси** - немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөр жана алардын кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр менен шайкештиги **Изилдөөнүн предметин** немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөр жана кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөр менен салыштырмасын сыпаттап берүү түзөт.

Изилдөөнүн максаты - немис жана кыргыз тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү сүйлөм мүчөлөрүнүн функцияларынын жалпылыгы жана ар түрдүүлүгүн, классификациялык принциптерин, моделдик типтерин, семантикалык моделдеринин параметрлерин аныктоо болуп саналат. **Изилдөө методдору.** Бул изилдөөдө салыштырма жана жалпы тил илиминин методологиялык негиздери колдонулду. Иште эмпирикалык, теориялык жана тилдик методдорду колдонулду.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары: 1) немис тилиндеги элементардык сүйлөмдөрдүн кыргыз тилиндеги шайкештиги биринчи жолу талдоого алынды; 2) тектеш эмес тилдерге кирген немис жана кыргыз тилдеринде грамматикалык жалпылыктарга караганда, айырмачылыктар басымдуу келери көрсөтүлдү; 3) салыштырылып жаткан тилдерде элементардык сүйлөмдөрдө предикация кубулушу толук түрдө аныкталды; 4) тилдик системанын синтаксистик деңгээли жогорку бирдик катарында жалпы типтерди же сүйлөмдүн структуралык моделдерин жаратат. Конкреттүү кептик мазмунга ээ сүйлөм моделдери кептик агымдын элементардык ячейкасына, кептин негизги коммуникативдик бирдиктерине айланат; 5) салыштырылган тилдердин типологиялык окшоштугун жана айырмачылыгын өлчөө бирдиги катары грамматикалык категориялар боюнча бир нече этаптан турган анализ берилди; 6) кыргыз тилиндеги баяндооч немис тилиндеги инфинитивке туура келбейт, анткени бул тилде аналогиялык кубулуш жок. Ал эми баяндоочтун жалпы семантикалык мазмуну салыштырылып жаткан тилдерде бири-бирине дал келет: алар кыймыл-аракетти, ал-абалды жана мамилени туюндуруп турат. **Колдонуу чөйрөсү:** Изилдөөнүн жыйынтыгын немис жана кыргыз тилдеринин синтаксистик түзүлүшүн изилдөөдө кеңири колдонсо болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации **Узбековой Самары Муратбековны** «Типология элементарных предложений немецкого языка (в синхронном сравнении с предложениями кыргызского языка)», написанной на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: сравнительное, грамматика, категория, предложение, коммуникативная единица, элементарное предложение, члены предложения, основа предикации, типология, модель, соответствие, различие.

Объект исследования – элементарные предложения в немецком языке и их соответствие предложениям кыргызского языка.

Предмет исследования – сравнительный анализ элементарных предложений немецкого языка с их соответствиями в кыргызском языке.

Цель исследования – определение схожести и различий функций членов предложения в простых предложениях немецкого и кыргызского языков, классификационных принципов, модельных типов, параметров семантических моделей.

Методы исследования. Были использованы методологические основы сравнительного и общего языкознания, эмпирические, теоретические и языковые методы.

Основные результаты исследования: 1) впервые осуществлён анализ соответствия элементарных предложений немецкого языка кыргызским аналогам; 2) показано, что в неродственных немецком и кыргызском языках больше различий, чем грамматических общностей; 3) в полной мере определено явление предикации в элементарных предложениях сравниваемых языков; 4) синтаксический уровень языковой системы, как высшее единство, производит общие типы или структурные модели предложения. Модели предложения, имеющие конкретное речевое содержание, переходят в элементарную ячейку речевого потока, основное коммуникативное единство речи; 5) в несколько этапов осуществлён анализ грамматических категорий, как единиц измерения типологических схожестей и различий сравниваемых языков; 6) сказуемое кыргызского языка отличается от немецкого инфинитива, потому что в последнем нет явления аналогии. А общее семантическое содержание сказуемого в сравниваемых языках соответствует друг другу: оно оно выражает действия, состояния и отношения.

Сфера использования: Результаты исследования можно широко использовать при изучении синтаксического строя немецкого и кыргызского языков.

Resume of the dissertation of Uzbekova Samara Muratbekovna "Typology of elementary sentences of the German language (in synchronous comparison with sentences of the Kyrgyz language)",

written for the degree of Candidate of Philological sciences in the specialty 02.10.20 – comparative historical, typological and comparative linguistics.

Keywords: comparative, grammar, category, sentence, communicative unit, elementary sentence, members of the sentence, predication basis, typology, model, correspondence, difference.

The object of the study is elementary sentences in German and their correspondence to sentences in the Kyrgyz language.

The subject of the study is a comparative analysis of elementary sentences of the German language with their correspondences in the Kyrgyz language.

The purpose of the study is to determine the similarities and differences of the functions of sentence members in simple sentences of the German and Kyrgyz languages, classification principles, model types, and parameters of semantic models.

Research methods. The methodological foundations of comparative and general linguistics, and empirical, theoretical, and linguistic methods were used.

The main results of the study: 1) an analysis of the correspondence of elementary sentences of the German language to Kyrgyz analogs was carried out for the first time; 2) it was shown that there are more differences in unrelated German and Kyrgyz languages than grammatical communities; 3) the phenomenon of predication in elementary sentences of the languages being eliminated is fully determined; 4) the syntactic level of the language system, as the highest unity, produces common types or structural models of the proposal. Sentence models with specific speech content pass into an elementary cell of the speech stream, the basic communicative unity of speech; 5) grammatical categories are analyzed in several stages as units of measurement of typological similarities and differences of the languages being eliminated; 6) the predicate of the Kyrgyz language differs from the German infinitive because there is no phenomenon of analogy in the latter. The general semantic content of the predicate in the compared languages corresponds to each other: it expresses actions, states, and relationships.

Scope of usage: The results of the study can be widely used in the study of the syntactic structure of the German and Kyrgyz languages.